

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ

ЈЕВРЕЈИ

Уређивачки одбор

- Мр Зоран Комадина, редовни професор (декан)
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Милош Ковачевић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Драган Бошковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Бранка Радовић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Јелена Атанасијевић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Анђелка Пејовић, редовни професор
Филолошки факултет, Београд
- Др Владимир Поломац, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Никола Бубања, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Часлав Николић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Мирјана Мишковић Луковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Катарина Мелић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Персида Лазаревић ди Ђакомо, редовни професор
Универзитет „Г. д Анунцио”, Пескара, Италија
- Др Ала Татаренко, ванредни професор
Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко”, Лавов, Украјина
- Др Зринка Блажевић, редовни професор
Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
- Др Миланка Бабић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет Источно Сарајево, Босна и Херцеговина
- Др Михај Радан, редовни професор
Факултет за историју, филологију и теологију, Темишвар, Румунија
- Др Димка Савова, редовни професор
Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска
- Др Јелица Стојановић, редовни професор
Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора

Уредник

- Др Драган Бошковић, редовни професор (одговорни уредник)
Др Часлав Николић, ванредни професор

Рецензенти

- Др Душан Иванић, редовни професор (Београд)
Др Александар Јерков, редовни професор (Београд)
Др Драган Бошковић, редовни професор (Крагујевац)
Др Катарина Мелић, редовни професор (Крагујевац)
Др Богуслав Зјелински, редовни професор (Познањ, Пољска)
Др Душан Маринковић, редовни професор (Загреб, Хрватска)
Др Роберт Ходел, редовни професор (Хамбург, Немачка)
Др Ала Татаренко, ванредни професор (Лавов, Украјина)

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са XV међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(30–31. X 2020)

Књига II/1

ЈЕВРЕЈИ

Уредници

Проф. др Драган Бошковић
Проф. др Часлав Николић

Крагујевац, 2021.

САДРЖАЈ

1.

Nevena M. ĐAKOVIĆ

JASENOVAC: OD HOLOKAUSTA DO ŽRTVENOG NARATIVA / 17

Vesna S. PERIĆ

FENIKS JE ŽENSKOG RODA: (NE)MOGUĆNOST
ISCELJENJA TRAUME IZREČENE SOTTO VOCE / 25

Сашиа Ж. РАДОВАНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСКО ПИТАЊЕ У НИЧЕОВОЈ ФИЛОЗОФИЈИ / 35

Suzana J. MARJANIĆ

CHARLES PATTERSON I JACQUES DERRIDA
О HOLOKAUSTU ŽIVOTINJA / 43

Sabina S. GIERGIEL

NA MARGINI ISTORIJE: ŽIVOTINJE I HOLOKAUST U ROMANU
AVETI IZ JEDNOG MALOG GRADA IVANA IVANJIJA / 53

Бранислав М. ЖИВАНОВИЋ

ОДЛИКЕ ЕСЕЈИСТИЧКОГ СТВАРАЛАШТВА
ВАЛТЕРА БЕНЈАМИНА / 63

Милица М. КАРИЋ

ШОА/ХОЛОКАУСТ: КЊИЖЕВНОКУЛТУРОЛОШКИ ОДГОВОР / 77

Нађаиша П. РАКИЋ

ПОСТКОЛОНИЈАЛНО ПРОМИШЉАЊЕ ЕВРОПСКОГ ХОЛОКАУСТА / 93

Александра П. СТЕВАНОВИЋ

ЈЕЗИК БЕЗ ИДОЛА: ОД ВОДИЧА ЗА ЗБУЊЕНЕ
ДО РЕЧНИКА ТЕХНОЛОГИЈЕ / 109

2.

Светлана М. РАЈИЧИЋ ПЕРИЋ

ИДЕНТИТЕТ САВРЕМЕНЕ ИЗРАЕЛСКЕ ПОЕЗИЈЕ
ИЗМЕЂУ НЕОПСАЛМОДИЧНОГ И ПРОФАНОГ,
ЦИОНИЗМА И АКУЛТУРАЦИЈЕ / 121

Владимир Б. ПЕРИЋ

ПАЛИМПСЕСТ ПРОГОНА: ПРЕВЛАДАВАЊЕ АНТИСЕМИТИЗМА
У РОМАНУ ОЛГЕ ТОКАРЧУК КЊИГЕ ЈАКОВЉЕВЕ / 137

Јасмина М. АХМЕТАГИЋ

ТРАУМА НЕИЗРЕЦИВОГ И ОБЛИКОВАЊЕ ИДЕНТИТЕТА:
БЕСУДБИНСВО ИМПРЕА КЕРТЕСА / 147

Катарина Н. ПАНТОВИЋ
„ВЕРОВАТНО ЈЕВРЕЈИН” – ПИТАЊЕ ЈЕВРЕЈСТВА ФРАНЦА КАФКЕ / 157

Милош М. ЈОВАНОВИЋ
ЛЕСИНГОВ НАТАН МУДРИ И НЕМАЧКА
ФИЛОЗОФИЈА ПРОСВЕТИТЕЉСТВА / 169

Светлана В. СТЕВАНОВИЋ
АНТИСЕМИТИЗАМ У ДЕЛУ ПИЈА БАРОХЕ / 177

Милица С. СТАНКОВИЋ
БУЂЕЊЕ УНУТАР СНА: КАБАЛИСТИЧКА ТРАДИЦИЈА
У ПРОЗИ ХОРХЕА ЛУИСА БОРХЕСА / 189

Данијела М. ЈАЊИЋ
РАЗУМ И СТВАРНОСТ У РОМАНУ ЗАР ЈЕ ТО ЧОВЕК ПРИМА ЛЕВИЈА / 203

Андријана М. ЈАНКОВИЋ
ЈЕВРЕЈИН КАО СТРАНАЦ У НОВЕЛИ „ГОЈ”
(„UN GOÛ”) ЛУИЋИЈА ПИРАНДЕЛА / 213

Љиљана З. ПЕТРОВИЋ
ТРАУМА – МЕМОРИЈА И НАРАЦИЈА: А. БАРИКО И С. ЖАПРИЗО / 223

Татара В. VALČIĆ BULIĆ
JOURNAL D'UNE FEMME DE CHAMBRE D'OCTAVE MIRBEAU
ET L'ANTISEMITISME DES ANNÉES 1900 EN FRANCE / 233

3.

Катарина В. МЕЛИЋ
HISTOIRE ET POSTMÉMOIRE: HISTOIRE DES GRANDS-
PARENTS QUE JE N'AI PAS EUS D'IVAN JABLONKA / 243

Јелена С. МЛАДЕНОВИЋ
АУШВИЦ ДАНАС – ОПРАШТАЊЕ КАО ПОМИРЕЊЕ И НЕМИРЕЊЕ / 253

Дејан Д. АНТИЋ
СТРАДАЊЕ НИШКИХ ЈЕВРЕЈА У КОНЦЕНТРАЦИОНОМ
ЛОГОРУ НА ЦРВЕНОМ КРСТУ (1941–1944) / 263

Јелена Д. LOPIČIĆ JANČIĆ i Ljubica M. VASIĆ
GENOCIDE AGAINST THE JEWS IN SERBIA IN 1941–1945 / 271

Александра Р. ПОПИН
ВИЦ О ЈЕВРЕЈИМА У ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИМА (ХУМОР И РАТ) / 283

4.

Aleksandar D. RADOVANOVIĆ
„ЈЕВРЕЈСКО ПИТАЊЕ” I ИМИГРАНТСКА КРИЗА У БРИТАНИЈИ
ПОЗНОГ ВИКТОРИЈАНСКОГ ДОБА / 295

Tomislav M. PAVLOVIĆ
ANTISEMITIZAM T. S. ELIOTA
ILI KO JE ZAPRAVO GOSPODIN BLAJŠTAJN / 309

Азра А. МУШОВИЋ

СА ДИСТАНЦЕ – СИЛВИЈА ПЛАТ, ПЕСМЕ О ХОЛОКАУСТУ
И ПИТАЊЕ ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ „НЕ-ЖРТВЕ” / 319

Ана М. СИТАРИЦА

ЈЕВРЕЈСКО НАСЛЕЂЕ У ДРАМСКОМ СТВАРАЛАШТВУ
ХАРОЛДА ПИНТЕРА / 331

Андрија З. АНТОНИЈЕВИЋ

АКТУЕЛНОСТ ХОЛОКАУСТА У ДРАМИ ПЕПЕО
ПЕПЕЛУ ХАРОЛДА ПИНТЕРА / 329

Александра З. СТОЈАНОВИЋ

ХИБРИДНИ ИДЕНТИТЕТ QUEER ЈЕВРЕЈА У ДРАМИ
АНЂЕЛИ У АМЕРИЦИ ТОНИЈА КУШНЕРА / 351

Violeta M. JANJATOVIĆ

DRUGI U DRUGOM SVETSKOM RATU: SLIKA ЈЕВРЕЈА У
ROMANU BALKANSKA TRILOGIЈА OLIVIЈЕ MENING / 363

Vorjanka Z. ĐERIĆ DRAGIĆEVIĆ

(POST)МЕМОРИЈА И НАРАСИЈА ТРАУМЕ: ZLOKOBNI
CRNI PSI ПЈАНА МАКЈУАНА / 373

Јелена М. ТОДОРОВИЋ ВАСИЋ

БРУНОВА ПЕРЦЕПЦИЈА ЈЕВРЕЈА У РОМАНУ ДЕЧАК
У ПРУГАСТОЈ ПИЦАМИ ЦОНА БОЈНА / 381

1

Sabina S. GIERGIEL¹

Jagelonski univerzitet u Krakovu

Filološki fakultet

Institut za slovensku filologiju

NA MARGINI ISTORIJE: ŽIVOTINJE I HOLOKAUST U ROMANU AVETI IZ JEDNOG MALOG GRADA IVANA IVANJIIJA

U radu se razmatra način predstavljanja Holokausta u romanu Ivana Ivanjija. Njegova posebnost sastoji se u tome da autor svoju pažnju posvećuje ne samo ljudima, nego i životinjama (odnosno psima). Ovaj postupak dozvoljava da se roman srpskog autora uključi u korpus tekstova u kojima se pokušava odbaciti antropocentrična perspektiva. Inspirisani određenim uvidima koji dolaze iz *animal studies*, u radu ćemo ukazati na raznorodne strategije u oblikovanju takve „druge”, životinjske perspektive.

ključne reči: Ivan Ivanji, Holokaust, životinje, empatija, pas

U tekstu pažnja je posvećena romanu Ivana Ivanjija *Aveti iz jednog malog grada* objavljenom 2009. godine. Sâm naslov knjige je sugestivan, odnosno upućuje nas na sadržaj koji se može razumeti kao određena ali jasna varijacija na temu progona Jevreja iz piščevog rodnog grada. *Aveti* iz naslova su duhovi nekadašnjih žitelja koji prate piščev boravak u Zrenjaninu, a povodom promocije objavljene knjige. U *Avetima iz jednog grada* diskretno se razvija autobiografska nit koja počinje u nekoj vrsti uvoda i provlači se kroz ceo tekst, a pisac u više navrata naglašava da je delo nastalo kao mešavina fikcije i istinitih događaja i ličnosti. Tijana Spasić ističe da je „Ivanjijevo delo napisano [...] kao hronika koja prati život pripadnika jevrejske zajednice u Zrenjaninu od tridesetih godina prošlog veka do kraja Drugog svetskog rata” (Spasić 2010). Treba dodati da se *aveti* iz naslova ne odnose samo na ljudske prilike, na „pripadnike jevrejske zajednice”, nego i na životinje, odnosno pse, koji su za vreme Drugog svetskog rata delili sudbine svojih vlasnika. Pisac nastoji – o čemu u uvodu neposredno svedoči – da se uživi u situaciju životinje u tragičnom (ne samo za njihove vlasnike – ljude) vremenu. Iako nije moguće izaći iz sveta realnosti gledanog sa antropološke tačke (Barcz 2016: 76), ono što je moguće jeste pokušaj da se oslabi ljudski subjekat i odstrani/ublaži njegovo viđenje sveta. Ivanjijev roman može se shvatiti kao pokušaj (šta naglašava i sam pisac) da se prikaže svet sa druge (ne-ljudske) perspektive. U knjizi čitamo: „Nova perspektiva možda može da nam se ponudi ako ispitamo kako su psi Jevreja doživeli progon i ubijanje svojih gospodara i gospodarica. A možda bi se bar staro viđenje prikazalo sa nove strane i u novom svetlu” (Ivanji 2009: 9). Da li je pisac u tome uspeo, da li je uopšte moguće to postići, to su pitanja koja ostaju delimično otvorena i za čitaoca i za tumača Ivanjijevog romana.

Ljudski jezik je po prirodi antropocentričan. Da li je uopšte moguće koristiti jezik koji nije takav? Da li je moguće izaći iz konstrukcije u kojoj ono što je ljudsko vrednije nego životinjsko?² Ostavljajući ta retorična pitanja po strani, treba istaći da

¹ sabina.giergiel@uj.edu.pl

² Wisława Szymborska u pesmi *Mačka u pustom stanu* opisuje mačku koja je ostala bez vlasnika. Pokušaj da se prikaže perspektiva mačke ipak uvek ostaje u okvirima ljudskog (shvatanja sveta, kao i jezika). W.

neke nesimetrične podele stoje u početku novih tendencija koje su se pojavile u XX veku u okviru humanističkih nauka (da navedemo: *gender i subalteren studies*, nove tokove u okviru *holocaust studies, postkolonial studies...*). Anita Jažinana u monografiji o neantropocentričnom jeziku poezije pokazuje da u osnovi novih razmatranja humanistike često leži preokret koji proizilazi iz raskida sa uvrenjem da su neki životi vredniji od drugih (upotrebljavajući reči Džudit autler da njihovu smrt se oplakuje (Butler 2011: 21–39)). Prema tradicionalnoj podeli životinjsko je manje vredno, a možda čak i sasvim bezvredno u poređenju sa ljudskim (Jarzyna 2019: 49). Da bi se otvorile nove perspektive, neophodno je takvu podelu odbaciti ili možda samo malo pomeriti. A to *pomeranje perspektive* – prema našem mišljenju – ostvareno je u *Avetima* Ivana Ivanjija.

U radu ćemo nastojati da ukážemo pomoću kojih strategija Ivanji uspeva da prikaže životinje ne samo kao marginalna bića koja se nalaze na periferiji, u pozadini, nego kao bića koja na određen način učestvuju u prekretničkim istorijskim zbivanjima i čije su sudbine gotovo jednako tragične i potresne kao ljudske. Treba, dakle, pročitati knjigu Ivanjija u novom ključu, što zapravo postuluju naučnici koji se uklapaju u nove načine gledanja na dosadašnju kulturu, a čija su razmatranja u znaku *animal studies*. Neke odlike takvog mišljenja možemo naći kod Ivanjija. Pripovedač u *Avetima iz jednog malog grada* je pun empatije prema ne-ljudskom svetu. A za samog pisca (kojeg u izvesnoj meri, zbog osvedočene biografske podloge, možemo da poistovetimo sa pripovedačem) karakteristično je postantropocentrično otvaranje fantazije i jezika. Pisac unosi u priču doživljaje i subjekte koji su se dosad pojavljivali najčešće na margini zbivanja i zbog toga nisu u istorijskom kontekstu ni bili vidljivi.

Éric Baratay koji predlaže da se odvojimo od načina posmatranja sveta sa tačke gledišta na koju smo navikli, postuliše da posmatramo istoriju sa šire perspektive nego naša, uska i antropocentrična. Imajući na umu da su životinje učestvovala u svim najvažnijim istorijskim događajima predlaže da je uključimo u istoriju. Zahvaljavajući tome, istorija će nam se napokon pokazati u celoj svojoj sveobuhvatnosti i složenosti (Bataray 2014: 13–24). Sličnu tvrdnju možemo naći i na početku Ivanjijevog romana. Pisac, kajuci se što nikad u svojim romanima nije posvetio posebnu pažnju psima, na neki način tvrdi da ove životinje „javljaju se u romanima, o njima i sa njima snimljeno je bezbroj filmova, ali nikad se nije stvarno radilo o psima, nego uvek samo o ljudima i ljudskim osobinama” (Ivanji 2009: 80). Njegova namera, podstaknuta zahtevima aveti koje „sreće” u svom rodnom gradu, jeste da napiše knjigu o njima, tačnije o tome kako su psi doživeli progon i ubijanje svojih gospodara (Jevreja), a što će po njegovom shvatanju možda omogućiti neki novi uvid u događaje koji su nama poznati. Pisac kao da predaje psima glas kojeg nisu doskoro imali, što njegov roman stavlja u ne baš obiman korpus umetničkih ostvarenja koja predlažu transhumanistički pogled na svet (Bandura 2015: 352). Treba takođe naglasiti da Ivanji, slično Barataju, primećuje ulogu životinja u velikim istorijskim događajima, pišući o „saradnji” pasa i čoveka za vreme Prvog svetskog rata. Jedan od životinjskih junaka knjige – doberman Vitez je za vreme rata služio u vojsci, gde su psi tragali za minama, vršili kurirske poslove, radili kao saniterski psi, tražili ranjenike i nosili njima prvu pomoć (Ivanji 2009: 81). Na taj način srpski pisac skreće pažnju na životinjske aktivnosti koje su bile od naročite važnosti za vreme istorijskih događaja koji su obeležili XX vek, ali na kojime se najčešće

Szyborska, *Kot w pustym mieszkaniu*, u: *Widok z ziarenkiem piasku. 102 wiersze*, Wydawnictwo a5, Poznań 1996, s. 155–156.

zaboravlja. Neobičnim postupkom koji se sastoji od toga da su ljudski protagonisti lišeni imena a umesto njih se navode njihove profesije povezane sa imenovanjem svakog psa, čime se vrši izvesna personalizacije životinjskog stradanja (Czerwiński 2018: 244). Životinje su bića koja prate čoveka ne samo u mirnom vremenu, nego takođe za vreme istorijskih prekretnica i tada, isto kao i ljudi, doživljavaju patnju i bol.

U centru Ivanjijeve pažnje je pitanje koje je težište zookritike: kakav je svet gledan iz životinjske perspektive koja nam je strana. Treba istaći da sâm prolog knjige svedoči o tome da pisac 2009. godine (što je datum izdanja romana) dolazi do istih zaključaka kao Bataray u svojoj raspravi, koja je izašla iz štampe 2012. godine. Francuski istoričar ističe da prvi i najosnovniji uslov za samu mogućnost da se vidi svet iz perspektive životinje jeste uverenje da ono samim sobom predstavlja nešto više nego predmet, pasivan i prazan element ljudskog sveta. Treba da se misli obrnuto: da je životinja biće koje oseća, prilagođava se i deluje/je aktivno (Baratay 2014: 34). Sličnu pomisao iznosi na početku svoje knjige Ivanji gledajući na pse kao na deo jevrejskog poseda, koji ima određenu ne novčanu, nego emotivnu vrednost. Jer za razliku od predmeta, psi uzvraćaju ljudsku ljubav (Ivanji 2009: 9). Ivanji dakle izražava uverenje da psi nisu samo pasivan elemenat, deo dekoracije, nego aktivna bića, na čiji život je presudno uticao Holokaust i smrt njihovih vlasnika.

Knjiga se sastoji od niza fragmenata koji se prepliću. Oni su podeljeni u tri celine čiji naslovi nagoveštavaju o čemu će biti reč (*Mir, Rat i Mir posle rata*). U svakom od fragmenata je opisana jedna jevrejska porodica i njena sudbina od vremena neposredno pre rata do ratnih zbivanja, a ponekad i posle njih. Maćej Červinski ističe da nizanje pojedinačnih sudbina, od kojih gotovo sve završavaju prisilnom smrću, omogućava da one postanu metonimija ne samo sudbine čitavog grada, nego i čitavog Jevrejstva (Czerwiński 2018: 243). Ivanji prikazuje sudbine jevrejskih porodica koje su u to vreme živele u Vojvodini. Ta činjenica naglašava se kad narativna linija počinje da prati porodicu lekara. „Prosečna, građanska, jevrejska porodica u srpskoj provinciji. Baš kao što je bila i moja. Otac i majka lekari. Sin, kćerka i pas” (Ivanji 2009: 12). Sudbine junaka su usko povezane sa sudbinama pasa, jer u svakoj od porodica postoji kućni ljubimac. Pse, kao i ljude, za vreme rata zadesi različita sudbina: neki se prilagode i ostanu ljubimci u novoj porodici (špica Muki i Mira koji su dospeli u nemačku porodicu), neki završavaju boreći se za svoje vlasnike (knižarov Vitez), neki umiru „prirodnom” smrću (jazavičar Valdi apotekara, koji kao da je sam odlučio da neće učestvovati u strahotama rata), a neki čeznu za svojim vlasnicima i ostaju pored njih do samog kraja (doga Dolar koja je tražila svoje vlasnike do Sajmišta, a posle jurila za kamionom). Pisac dodeljuje psima sposobnost osećanja i afektivnog delovanja. Najbolji primer za to je pomenut Dolar koji traži „svoje” ljude dok ih ne nađe u logoru na Sajmištu. A na kraju juri iza kolone kojom su odlazili njeni vlasnici na mestu stradanja (Jajince), gde naposletku zavija i ostaje da pati do sopstvene smrti. Ivanji dakle pridaje psima osećanja svojstvena ljudima: čežnju, izgubljenost, samoću.

Već u prvom delu knjige nalazimo određene refleksije koje se odnose na to kako psi shvataju svet koji ih okružuje. Pisac sam sebi stavlja pitanje o njihovom statusu u ljudskim porodicama, primećujući da „[...] psi uvek prihvataju okolnosti koje im život nameće. Prihvataju ili podnose? [...] Nisu igračka. Imovina, međutim, jesu, baš kao što su to bili robovi, Crnci, u Americi, ali nipošto ne verujem da psi uobražavaju da bi bilo bolje da su se rodili kao ljudi” (Ivanji 2009: 13). Srpski pisac u romanu *Aveti iz jednog malog grada* piše o psima bez nepotrebne, a toliko svojstvene čoveku

nadmoći; za njegov stav karakteristična je ne samo empatija već takođe i nežnost. Sa ljubavlju odnoseći se prema životinjama, pisac ipak ostavlja u romanu (pre svega na početku) znakove blage (auto)ironije koju izražava prema svom poduhvatu. Na taj način poigrava se sa nejednoznačnom pozicijom koju zauzimaju psi u svetu ljudi. Ukazujući na te elemente ponašanja pasa koje ih približavaju ljudima, a koje se sastoje od osećanja ravnodušnosti prema pripadnicima svoje rase, ironično dodaje: „Takođe i mnogi Jevreji nisu radosni što pripadaju izabranom narodu Gospodnjem, neka je blagoslovena njegovo Ime, ali šta se može protiv sudbine?” (Ivanji 2009: 74).

Takvi ironijski upadi su razlog da se Ivanijeva knjiga razlikuje od romana o Holokaustu na koje smo navikli. Sanja Roić ističe da se pisac u romanu približava načinu pripovedanja o Holokaustu koji je postigao Roberto Benini u svom čuvenom filmu *Život je lep* (Roić 2016: 3–9)³. Štaviše, roman Ivanjija ima paradoksalan status jer sa jedne strane svojom formom priziva dokumentarni žanr (kakav je hronika), a sa druge strane uvlači čitaoca u nerealan svet nagađanja šta (i kako) osećaju životinje. Ipak, ne izlazi iza okvira realističkog pripovedanja. Čitalac ima utisak da pisac pokušava da spoji nespojivo, da mu nije dovoljna tradicionalna forma i zbog toga se kreće između relacije i kreacije. Dobijamo dakle tekst koji se nalazi na granici. Treba napomenuti da su takve nejednoznačne forme svojstvene savremenim narativima o Holokaustu, u kojima se istovremeno teži fikcionalizaciji i idealu istine/istorijskom realizmu (Lang 2006: 138–151). Roman Ivanjija na neki način takođe pokušava da prevrednuje status subjekata (tačnije: svedoka jer tu ulogu u knjizi nemaju samo ljudi, nego i životinje, koje deluju, pate i „misle”). Takva životinjska perspektiva u poljskoj književnosti se pojavljuje pre svega u knjigama o Holokaustu koja su namenjena deci i omladini (gde često ulogu junaka imaju životinje) (Jarzyna 2016: 235–256). Ipak, uprkos tome što Roić stavlja roman Ivanjija među knjige za decu (baš tako se čini jer autorka analizira njegove odlomke u članku koji ima naslov *Holokaust u književnosti za djecu*) (Roić 2016: 3–9), ne bismo se složili sa takvom žanrovskom odrednicom kojom se određuje priroda Ivanjijevog romana.

Cela knjiga se oslanja na mišljenje o rasama – o psećim rasama, kao i rasnim shvatanjima koja su bila na snazi za vreme Drugog svetskog rata. Ivanji se poigrava lestvicom na kojoj možemo staviti bića koja su nadmoćna i ona koja su (posebno u nekim/kriznim vremenima) shvaćena kao potčinjena. Koristeći opštepriznatu podelu pasa na rase, pisac se poigrava Hitlerovim stavovima o ljudskim rasama. Ono što bi se moglo shvatiti kao neprikladno upoređivanje (životinja i ljudi) u knjizi Ivanjija ne izgleda tako. Prvo zbog toga što on sam ima jevrejsko poreklo. Drugo, jer fragmente koje nas upućuju na ovo poistovećanje prate retorička pitanja koja podvrgavaju preispitivanju takve podelu. U jednom momentu čak i sam pisac se ograđuje od definisanja ljudskog bića pomoću rasa, pišući: „[...] o ljudskim rasama, posle Hitlerovih ratova, više nije pristojno ni razmišljati” (Ivanji 2009: 17). Ipak, komentarišući činjenicu da predstavnici različitih psećih rasa imaju različite osobine i stoga na različite načine moraju da se probijaju kroz svet, retorički stavlja pitanje da li je isto i sa ljudima: „A Nemac? Srbin? Jevrejin? Rom?” (Ivanji 2009: 17). Hijerarhija vrednosti ljudi izgleda kao da je večna, samo što u vremenu pre početka rata i u samom ratu više se to ne krije. Pisac, neprestano nalazeći analogije u ljudskom i psećem svetu, neposredno pokazuje

3 Tekst Sanje Roić je dostupan na stranici Univerziteta u Novom Sadu. Članak je tamo u Word formatu, nema ni datuma, ni brojeva stranica.

da isto kao što su u jednom istorijskom momentu Jevreji ili Romi su bili shvaćeni kao inferiorna bića, tako se i psi dele na bolje i gore rase. Njihova inferiornost je čak dvostruka, jer su potčinjeni „najvišoj rasi”, dakle čoveku.

Može se reći da se na paralelama i analogijama između sveta pasa i ljudi zasniva čitav roman. Ivanji konstantno navodi sledeće komentare: „Ljudsko društvo je mnogo komplikovanije nego što su to odnosi među životinjama” (Ivanji 2009: 47), „Ljudi se ponašaju kao dobro desirani psi. Oni se prvo onjuše otpozadi pre nego što odluče da li će se simpatisati, ali to nema nikakve veze sa njihovom rasom” (Ivanji 2009: 22). Ceo svet je dakle zasnovan na razlikama i podelama. Jer ne radi se samo o hijerarhiji rasa nego i o klasnim razlikama. „Razlika u psećim rasama za ljude je očigledna, ali životinje osećaju samo da su pripadnice vrste pasa. Kod vrste homo sapiensa to nije tako jednostavno” (Ivanji 2009: 37). Treba napomenuti da su neke podele „prirodne” jer su postojale oduvek (kao što je podela na ljude i pse, dame i gospodu, žene i muškarce). Ali neke nove, opasnije, pojavljaju se u ratno vreme u kojem, na primer, nije poželjno biti Jevrejin. To je vreme kad Jevreji moraju da dobavljaju lažne dokumente po kojima se vrednuje njihova egzistencija. Jedan od junaka knjige za svoju ženu Nemicu kaže „danas i za ljude moraš da nabavljaš papire kao i za rasne pse” (Ivanji 2009: 124). Ti papiri, svedočeci o pripadanju višim rasama, možda će pomoći da se sačuva život. Ivanji tu posredno naglašava da su paralele između sveta pasa i ljudi došle do posebnog izražaja u ratnom vremenu. Mir ne dozvoljava da ljudi neposredno pokažu svoj prezir prema drugima. Uprkos tome što građani Zrenjanina, pre svega Jevreji (ali ne samo oni), vide predratnu prošlost kao idilu, pisac pokazuje da je uvek među predstavnicima različitih naroda bilo nepoverenje ili skrivenog prezira. Za vreme rata sve ovo izlazi na videlo.

Gledajući sa aspekta čoveka, u svetu životinja isto tako su neke vrste vrednije i potrebnije. U te vrste spada i pas koji tek od polovine XIX veka zauzima mesto prijatelja ili čak i pripadnika porodice (Baratay 2014: 234). Verovatno zbog svog ponašanja u kojem ljudi nalaze elemente koji svedoče o osećanju emocija svojstvenih čoveku, psi postaju toliko važni u životu porodica. Za vreme rata ljudi su često bili primorani da ostave svoje pse, ali takav postupak najčešće nije bio lak. Psi zaslužuju posebnu čovekovu pažnju. Neke druge životinje nemaju toliko sreće. Jedna od porodica bežeći iz okupiranog Zrenjanina ostavlja svog ljubimca bivšoj kuvarici. Ali „o kanarincu Mandiju i zlatnoj ribici niko nije brinuo [...]. Ima stvorenja koja ne zaslužuju nikakvu pažnju. Ima takvih životinja, ali ima i ljudi” (Ivanji 2009: 143).

U nekim fragmentima pomoću promena u psećem životu ukazuje se na promene u ljudskom društvu. One su povezane sa dolaskom Hitlera na vlast i istorijskim krizama u celoj Evropi. Takođe one utiču na živote pasa koji se u to vreme poistovećuju sa njihovim vlasnicima. Tako apotekarov jazavičar Valdi „nije mogao da shvati” ponašanje mladih ljudi koji su ga na ulici ponekad šutirali nogama uz viku „Marš, pseto jedno čivtsko!” (Ivanji 2009: 33). Ivanji skrenuvši pažnju na pseću perspektivu, pokušava da opiše osećanja životinje (u knjizi čitamo da jazavičar Valdi nije mogao da objasni zašto je postao melanholičan). Piščev pokušaj inače ostaje u granicama ljudskih shvatanja, jer nije ni moguće prodreti do nekih drugih načina shvatanja sveta. Opisujući životinje, njihov „unutarnji svet”, posedujemo jedino alatke koje su svojstvene našem načinu mišljenja i okovani smo našim ljudskim jezikom. Ovih ograničenosti je svestan i sam pisac, koji se stalno zapitkuje da li psi „ponešto osećaju na neki drugi način od nas, dvonožaca, koji uobražavamo da jedini na svetu umemo da mislimo” (Ivanji 2009: 34).

U nacističkom imaginarijumu važnu ulogu zauzima slika oficira u uniformi koji simboliše red i čistoću sa vučjakom koji sedi uz njegovu nogu. Uspravljen nacista i pas takođe simbolišu hijerarhiju: podređenost životinje i nadmoć oficira. Slika je manifestacija vlasti u kojoj je ljudski subjekat dominantan (nad svetom životinja, ali takođe i nad grupom ljudi koji se ponekad smatraju gorim od pasa, osobito vučjaka). Vučjaci, suprotno od rasa koje su povezane sa kućom, shvaćeni su kao psi-borci, životinje koje služe svom vlasniku. Gledajući sa ove strane može se uočiti još jedna hijerarhija vrednosti koja se zasniva na pretpostavci da energija, pokret, celishodnost više vredi od bespredmetnog uživanja. Zvanična nacistička ideologija protivila se pripitomljavanju životinja, tretirajući ga kao građanski običaj. U knjizi Ivanjija većina pasa su životinje odgajane u jevrejskim domovima, čiju svrhu određuje samo davanje užitka vlasniku. Rase koje su shvaćene kao „bolje”, prema stavovima nacista, ne bi trebalo da se nalaze kod pripadnika inferiornih bića, kao što su Romi ili Jevreji.

Opsesija nacista čistoćom vidi se u komentarima esesovaca koji u gradu sreću razne vrste pasa. I tako bolesna dalmatinerka gospođe modistkinje na trenutak dobija moćnog šticećenika koji naglašava da će se za nju pobrinuti jer je lepa životinja, „odmah se vidi da je čista rasa” (Ivanji 2009: 145). Slična hijerarhija uspostavlja se i među životinjama (naglašena vrednost pasa vučjaka koji postaju deo nacističke ikonografije). Prema tome jedan od junaka knjige – špediter nemačkog porekla – prekorano pita takozvanog Ciganskog kneza: „Moraš da držiš baš nemačkog ovčara?” (Ivanji 2009: 94). Vučjak koji je uključen u okvir simbola nacizma je instrumentalizovan, stoga ta rasa funkcioniše više kao figura nego kao živo biće (Jarzyna 2019: 2007). Tretirajući za vreme rata kao osnovu vrednost vlasnika pasa, neke životinje su bile shvaćene kao vrednije od drugih. Na primer, psi čiji su vlasnici bili Arijevci postaju arijeviski psi, psi Jevreja automatski su shvaćani kao jevrejski psi (Jarzyna 2019: 161)⁴. Zbog toga je za esesovce koji se šetaju po gradu nezamislivo da bi knižar koji izlazi iz svog stana sa dobermanom Vitezom mogao da bude Jevrejin (Ivanji 2009: 116).

Među avetima koje se pojavljuju pred očima pripovedača nalaze se i predstavnici Roma. U jednoj od krajnjih scena knjige autor predstavlja poslednje momente života svojih junaka. Vidimo tamo Miku, sina takozvanog Ciganskog kralja koji se suprotstavlja naređenjima nacista. Ivanji se nadovezuje na činjenicu da su nacisti ponekad koristili Rome kao dželate. U datom slučaju njihov zadatak je bio da vešaju taoce. Mika se suprotstavlja esesovcu i zbog toga mu Namac puca u noge. Obraćajući se ostalim Romima koji ne reaguju na naređenje da živog sina svog vođe bace u iskopanu jamu, Namac upućuje reči: „Te me džukele ne razumeju!” (Ivanji 2009: 161). Ovde se može videti jasna paralela između pozicije koju u ljudskom imaginarijumu zauzimaju psi i pozicije koju za vreme rata zauzimaju inferiorne grupe ljudi. Kad ljudi prenose svoju volju psima, ali i Jevrejima ili Romima, upotrebljava se ista jezička forma – naredba/naređenje. Takav način jednostrane komunikacije je uvek znak dominacije onoga koji naređuje. Osim toga, koristeći reč „džukele”, kao pogrdni naziv za ljude, funkcioniše kao tradicionalna binarna opozicija ljudsko-životinjsko. Na dubljem nivou prikazuje

4 Jažina podseća na zvaničnu teoriju rasa psa, prema kojoj su neke rase nadmoćne, a neke imaju manju vrednost (jedan od tvoraca ove teorije je Konrad Lorenz, član NSDAP, posleratni dobitnik Nobelove nagrade) (Jarzyna 2019: 161). Ovu temu detaljno razmatra Boria Sax u svojoj knjizi *Animals in the Third Reich. Pets Scapegoats and the Holocaust* (2009) (posebno u poglavlju: *The Aryan Wolf i The Jewish Dog*).

se verovanje da su psi bića koja su na donjem mestu na lestvici bića. U pozadini fragmenta o pobuni sina Ciganskog kralja nalazi se takođe – baš tako se čini – polemika sa uobičajenom tvrdnjom da su žrtve nacizma (pre svega Jevreji) išle kao „jagnje na klanje”. U datom frazeologizmu životinje su shvaćene kao pasivna bića, koja se nemo predaju ljudima, suprotno od čoveka koji je taj kome je pisano da se buni. Treba ovde ipak podvući da je kod Ivanija pobuna svojstvena Romima (ne baš Jevrejima). Kako zapaža Tijana Spasić, autor nije u knjizi previše bolećiv ni prema samim Jevrejima, ne ispuštajući da pomene njihovu netrpeljivost prema još izopštenijim Romima (Spasić 2010). Ivanji ekspolatiše smisao navedenog frazeologizma kad na kraju pasusa tvrdi da je „sin ciganskog kneza, koji je odbio da postane dželat za Nemce [...] umro je uspravan čovek, kao Rom” (Ivanji 2009: 161). Ove poslednje reči pokazuju da Ivanji nije uspeo da izađe iz antropocentričnog modela mišljenja i pripovedanja u kojem je životinja uvek prikazivana kao manje vredno biće. Nekoliko izraza koje se odnose na životinje pisac aktualizuje u kontekstu nasilne smrti i sahrane mrtvih. U srpskom (i u poljskom jeziku) imamo izraze „ići kao jagnje na klanje” i „ubiti nekoga kao psa”. Prvo se odnosi na pasivan stav prema nasilnicima i biva korišćen i u kontekstu Holokausta. Ova sintagma funkcioniše kao popularna figura jevrejske sudbine. Kao što primećuje Jažina, ona sa jedne strane predstavlja poniženje žrtava, ali sa druge podstiče hijerarhijsku strukturu odnosa među vrstama (Jarzyna 2019: 143). Drugi izraz nadovezuje se na klasično shvatanje životinje kao manje vredne, iz čega proizilazi verovanje da prema psima ljudi imaju pravo da koriste oštrije mere, nasilje. Radi se dakle o vrlo agresivnoj formi ubijanja. Ivanji se u svom romanu nadovezuje na oba ova izraza.

Na kraju knjige možemo pročitati da pripovedač savetuje da se pređe sa sećanja na leptire (usko povezane sa dudovima koji su obeležili njegovu predratno detinjstvo provedeno u Zrenjaninu) na sećanje na pse. „Oni su važniji od leptira. Priča o dobermanu knjižara, Vitezu, ili šarplanincu prodavcu vode, Husiju, koji su napali esesovce, nekako je spasavanje časti jevrejskih pasa iz ove male varoši.... [...] Ovde niko nije znao kako Dolar juriša iza kolone [...] kroz Beograd” (Ivanji 2009: 214). Taj fragmenat pokazuje da prema psima Ivanji primenjuje istu skalu vrednosti kao prema ljudima. Sa jedne strane, može se reći da su pobuna, protivljenje dokaz njihove vrednosti (isto kao kod ljudi). Ali sa druge – i to je možda u kontekstu ovih razmišljanja važnije – Ivanji pozitivno vrednuje situacije u kojima životinje dokazuju svoju privrženost ljudima, situacije u kojima žrtvuju život za svoje vlasnike. To je ponašanje koje se verovatno očekuje od psa, a koje ipak ne izlazi iz tradicionalne relacije vlasnika i životinje potčinjene čoveku.

Izrazita težnja da se adekvatno prikaže prošlost u fikcionalnom tekstu o Holokaustu dovela je do zapitanosti o tome šta je svedočanstvo i kako izraziti iskustvo a da ne bude banalno. Iz toga proizilaze pokušaji da pisci oblikuju novu formulu pripovedanja, koja bi bila izvor „nemimetičke istine”⁵. To je sigurno i proba Ivanji, u čijem romanu postaje jasna namera da se povežu živi i mrtvi, ali ne samo ljudi, nego i životinje koje su jednako patile i stradale za vreme rata. Na taj način autor Holokaust pokazuje kao katastrofu koja je imala uticaj na ceo živi svet. Jer fenomen boli je taj koji postoji u svetu i ljudi i životinja. To je ono što nas spaja u momentu katastrofe. Sa druge strane, ipak svako od nas je sam u patnji. Zahvaljajući pomejenoj perspektivi, Ivanji postiže novu, neobičnu literarizaciju tragičnih istorijskih zbivanja jer kako se

5 Taj pojam asocira na knjigu eseja Henryka Grynberga pod naslovom *Istina neumetnička (Prawda nieartystyczna)* posvećenih književnosti Holokausta.

ponekad ističe, uzimanje u obzir njihovog ratnog, nemog iskustva menja način na koji shvatamo takva tragična zbivanja kao što je rat (Barcz 2019: 181). Momenat kad su najbliže životinje i ljudi jeste trenutak smrti, bola i patnji (Krupiński 2016: 108). Kao što pokazuju naučna istraživanja, pre svega iz oblasti etiologije, životinje u graničnim situacijama doživljaju slične emocije kao ljudi (to su sličnosti koje se odnose pre svega na fiziologiju i bihevioralne reakcije) (Juchniewicz 2017). Rat i svaki drugi događaj koji donosi sa sobom haos, rušenje, dramatičnu i bolnu promenu, postaje u tom kontekstu važan ne samo zbog/za čoveka nego i zbog/za ceo svet (organski, a verovatno i ne-organski) koji nas okružuje. Tragedija prevazilazi okvire ljudskog sveta – to je osnovna ideja koja proizilazi iz Ivanjijevog dela.

LITERATURA

- Bandura 2015: A. Bandura Agnieszka, *Zwierzę w sztuce współczesnej: sacrum-decorum-profanum, Przegląd filozoficzny. Nowa seria*, 2/94, 351–370.
- Barč 2016: A. Barcz, *Realizm ekologiczny. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej*, Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Barč 2019: A. Barcz, *Zwierzęta jako podmioty narracji wojennych. Literatura i jej wpływ na historię*, u: R. Makarska (ured.) *Historie i narracje. Od historii lokalnej do opowieści postantropocentrycznej*, Kraków: Universitas, 171–187.
- Batler 2011: J. Butler, *Ramy wojny. Kiedy życie godne jest oplakiwania?* prev. A. Czarnacka, Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- Bataraj 2014: Ę. Baratay, *Zwierzęcy punkt widzenia. Inna wersja historii*”, prev. P. Tarasewicz, Gdańsk: Wydawnictwo w Podwórku.
- Červinjski 2018: M. Czerwiński, *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Grinberg 2012: H. Grynberg, *Prawda nieartytystyczna*, Wołowiec: Czarne.
- Ivanji 2009, I. Ivanji, *Aveti iz jednog malog grada*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka.
- Jażina 2019: A. Jarzyna, *Post-koinē. Studia o nieantropocentrycznych językach (poezji)*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Jażina 2016: A. Jarzyna, Szlemiele. *Zwierzęta wobec Zagłady w literaturze dla dzieci, Narracje o Zagładzie*” 2: 235–256.
- Juhnjevič 2017: A. Juchniewicz, *Historiografia oczami (naj)mnieszych i (naj)milszych (Ęric Baratay: Zwierzęcy punkt widzenia)*, *ArtPapier* 18/330, <http://artpapier.com/index.php?page=artykul&wydanie=332&artykul=6364>, preuzimanje: 11. 2. 2021.
- Krupinjski 2016, P. Krupiński, *Dlaczego gęsi krzyczały? Zwierzęta i Zagłada w literaturze polskiej*, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN.
- Lang 2006: B. Lang, *Nazistowskie ludobojstwo. Akt i idea*, prev. A. Ziębińska-Witek, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Roić 2016: S. Roić, *Holokaust u književnosti za decu, Detinjstvo. Časopis o književnosti za decu*, 1/XLII, 3–9.
- Saks 2009: B. Sax, *Animals in the Third Reich. Pets Scapegoats and the Holocaust*, New York: Yogh & Thorn Press.
- Spasić, Tijana. *Ruševine građanskog društva*. Danas. <https://www.danas.rs/nedelja/rusevine-gradjanskog-drustva/>, preuzimanje: 12. 11. 2020.
- Šimborska 1996: W. Szymborska, *Widok z ziarenkiem piasku. 102 wiersze*, Poznań: Wydawnictwo a5.

ON THE MARGINS OF HISTORY: ANIMALS AND THE HOLOCAUST IN IVAN
IVANJI'S BOOK *AVETI IZ JEDNOG MALOG GRADA*

Summary

In recent years, the Holocaust studies have been significantly expanding, for example by focusing on the non-human record of this tragedy. As a result, the Holocaust studies incorporate the animal perspective, which parallels Éric Baratay's theses. Emphasising animals' active participation in the most important events of the 20th century, the French historian postulates including this point of view in the mainstream considerations on history. In Serbian literature, the animal perspective manifestly appeared in 2009 when the novel *Aveti iz jednog malog grada* was published. The following paper focuses on the strategies applied by Ivan Ivanji to show the Holocaust from the point of view of dogs (pet animals of Jewish families). Such considerations refer to the animal studies, a relatively recent research perspective in the humanities. The article also aims at demonstrating the paradoxical status of Ivan Ivanji's novel, which stems from linking the traditional genre (a chronicle) to the "fantastic" perspective based on discovering the modes of animals' thinking and feeling. The paper's conclusion is the conviction about the impossibility of finishing with the anthropocentric perception of the world and "human" language. What matters is the attempt itself, the effort that results in a literary vision in which the Holocaust manifests itself as the experience that does not belong to human beings only, but whose impact encompasses all the living creatures.

Keywords: Ivan Ivanji, the Holocaust, animals, empathy, dog

Sabina S. Giergiel

